

Jung, wetenschap en religie

‘...zu Gott blickt tränend auf mein Auge, dass er recht schaffe dem Manne gegen Gott’ (uit: Jung, Antwort auf Hiob)

Twee werelden: binnenwereld en buitenwereld

Als we hier op aarde komen, moeten we twee werelden leren kennen. De fysieke wereld, die we, op een overweldigende manier, leren kennen via onze fysieke zintuigen, en daarnaast, of daar tegenover, de wereld van het innerlijk. De fysieke wereld, met zijn aanvankelijk als onwrikbaar beschouwde natuurwetten, is onderwerp van de westerse wetenschap. De resultaten die daarmee behaald zijn, met nauwkeurig observeren, meten, wegen, zijn spectaculair. Onze hele cultuur, ons hele leven wordt daardoor min of meer beheerst, bepaald. Geen wonder dat de wetenschappelijke wereld een zekere arrogantie vertoont ten opzichte van hen, die meer gericht zijn op de wereld van het innerlijk: religie, mystiek. Of ten opzichte van hen, die zogeheten randverschijnselen van dit leven bestuderen zoals parapsychologen, of zoals mensen als C.G. Jung. Wat ook als aanvullend, complementair, beschouwd kan worden: geest en materie, worden aldus concurrenten. Dat leidt tot een verarming van de cultuur, en misschien nog erger: tot een hybris, een hoogmoed van de wetenschap. Het heeft ongetwijfeld een verarming van het individuele leven tot gevolg: de wereld buiten ons vraagt om een innerlijk antwoord, en omgekeerd. Alleen door beide kanten serieus te nemen ontstaat een vruchtbare wisselwerking. Onderwerp van dit artikel is hoe die wisselwerking tot stand kwam bij Jung.

Natuurlijk weet je als kind niet meteen van deze tweedeling: buitenwereld - binnenwereld. Vaak ook groei je op in een omgeving die één van deze werelden niet kent, of mogelijk allebeislecht. Toch zullen we, als we teruggaan in onze herinnering, vaak een beeld, een indruk terugvinden waaruit blijkt hoe we als kind op het dan nog onbekende reageren. Een indruk van onbeschrijfelijke schoonheid van de buitenwereld bijvoorbeeld:

je kijkt naar boven, je ziet de bloesem van de prunus, de blauwe hemel daarachter. **Jungs** eerste herinnering gaat zelfs terug tot in de kinderwagen: *in de schaduw van een boom, gouden zonlicht door groene bladeren, het kind is net wakker geworden, en voelt, wat hij later noemt: een onbeschrijfelijk welbehagen. Alles is geweldig, kleurrijk, heerlijk.* Tussen haakjes: die eerste herinneringen hoeven niet zo positief te zijn. Denk bijvoorbeeld aan wat Marten Toonder vertelt over zijn eerste herinnering. Als baby staat hij in een wagentje naast een open trapgat. Dat is duister, dreigend, hij raakt in paniek. Zo kan de wereld ook zijn.

Naderhand ga je nadenken over die buitenwereld, die zich zo overweldigend aan jou presenteert. Je gaat al naar school, hebt dus iets geleerd over hoe in jouw land, in jouw cultuur, gedacht wordt over de buiten- en binnenwereld. En wellicht merk je dan dat van binnen uit jezelf vragen opkomen, gedachten, die dat in twijfel stellen. Ja, dat wordt nou wel beweerd, maar zou het in werkelijkheid toch niet anders zijn?

Naar mijn idee zijn dat de eerste echte uitingen van de eeuwige geest in ons, de geest die we door er bewust over na te denken, ons bewust mee te confronteren, leren kennen, er een

dialogo mee aangaan, hem moeten bevrijden. Dat zie ik ook als de essentie van **Jungs** werk: de bewuste bevrijding van de eeuwige geest uit het onbewuste.

Intermezzo 1: geest en wetenschap

Dit artikel gaat overigens over wetenschap en religie. Met een begrip als ‘geest’ kan de huidige wetenschappelijke wereld niets. Zo noemt bijvoorbeeld bèta-wetenschapper en nobelprijswinnaar Richard P. Feynman de ‘social sciences’, zoals **psychologie**, ‘pseudoscience’. Feynman werd wel ‘the perfect example of scientific genius’ genoemd, de ontwerper van onder meer het hanteerbaar maken van een zeer vruchtbare theorie inzake de interactie tussen elektronen en fotonen. Vanuit Feynmans standpunt is het oordeel ‘pseudoscience’ begrijpelijk: ‘[...] ikzelf heb het voordeel te hebben ontdekt hoe moeilijk het is om echt iets te weten, hoe zorgvuldig je moet zijn om de experimenten te checken, hoe gemakkelijk het is fouten te maken en jezelf om de tuin te leiden. Ik weet wat het is om iets te weten, en daarom zie ik hoe zij [bedoeld worden de sociale etc. wetenschappers, PdV] aan hun informatie komen, en kan ik [daardoor] niet geloven dat zij daar echte kennis over bezitten, ze hebben niet het werk gedaan dat nodig is, hebben niet de zorg eraan besteed die nodig is [...]. Als je verwacht dat de wetenschap antwoord kan geven op alle schitterende vragen over wat we zijn, waar het heen gaat, wat de zin van het heelal is etc., dan geloof ik dat je snel gedesillusioneerd raakt, en op zoek gaat naar een mystiek antwoord op deze vragen.’ (Feynman).

Wetenschap in de zin van Feynman en vele van zijn collega’s, dat wil zeggen wetenschap die op zoek is naar ware kennis over de wereld, naar waarheid, naar wat er werkelijk is, ontwerpt een theorie op grond waarvan je toetsbare, meetbare voorspellingen kunt doen. Dat toetsen en meten verloopt via (herhaalbare) experimenten. Nodig daarvoor is onder meer grondige kennis van wiskundige formules die (proberen) weer (te)geven wat zich op het kleinste materiële niveau afspeelt.

‘Geest’ is dan wel een heel ongrijpbaar begrip. Het hoort thuis in het gebied waarover Jung stelde dat je daar alleen kan mythologiseren, mythes vertellen. De een zal zeggen: dat is vage onzin, de ander: dat is een voorloper van wetenschap, van ware kennis (zelfs van ware kennis in onze moderne zin). Overigens zou Jung het vermoedelijk ook met Feynman eens geworden zijn op een aantal belangrijke punten, zoals ‘*alles is interessant* als je er diep genoeg op ingaat’ (i.c., cursivering van F.) en verder een fundamenteel inzicht dat alle kennis aan twijfel onderhevig is: ‘[...] goede wetenschappers [...] zijn niet zo zeker van zichzelf als andere gewoonlijk zijn. Ze kunnen met voortdurende twijfel leven, denken: misschien is het zo, voortdurend weten dat het alleen ‘misschien’ is.’ Eén van **Jungs** favoriete denkers was Multatuli, met zijn ‘Niets is zeker, en zelfs dat niet’.

Zo is het begrip ‘geest’ in wat we hier de innerlijke wereld, de binnenwereld noemen, op zijn minst even veelomvattend (en daarom weinig onderscheidend) als het begrip ‘materie’ in de buitenwereld. Het zijn containerbegrippen, maar we moeten het er mee doen, in de hoop er in de toekomst meer over te weten te komen. **Jungs** inzichten kunnen daarbij een vruchtbaar uitgangspunt zijn. Ook in de wereld van de geest is werkelijkheid en waarheid te vinden.

Lichtje van het bewustzijn

De bewuste bevrijding van de geest uit het onbewuste dus, als mogelijke essentie van **Jungs** werk. Het is heel mooi dat we over dit proces bij Jung zelf, hoe dat verliep in zijn persoonlijke leven, nog schriftelijke documenten kunnen raadplegen, zoals de *'Erinnerungen'*, of de *'Briefe'*. Dat is nog lang niet alles wat er is aan schriftelijk materiaal. Ik begrijp dat men tegenwoordig bij de Philemon Foundation er hard aan werkt om alles wat Jung heeft nagelaten beschikbaar te maken. Dat schijnt iets van een tienvoud te zijn wat er daadwerkelijk gepubliceerd was. Er zijn inmiddels al de brieven aan Father Victor White - ik kom daar op terug - , er wordt gewerkt aan het *Rote Buch*.

De *Gesammelte Werke* bevatten vooral het wetenschappelijke werk van Jung, maar de persoonlijke inbedding van dat werk is onmisbaar om te zien waar het werkelijk om gaat. Immers: **Jungs** hypothese van het collectieve onbewuste en de **archetypen** krijgt veel meer vlees en bloed, als je ziet welke ervaringen van hemzelf daaraan ten grondslag lagen. Daar zal vooral *Das Rote Buch* meer inzichten in geven (zie ook onderstaande paragraaf *'Nummer één en twee in 'Das Rote Buch'* ' die ik naderhand aan de tekst van de lezing kon toevoegen).

Wetenschap is dan als het ware een eiland in het grote rijk van de totale werkelijkheid, die zowel materie als geest omvat. Een onmisbaar eiland: dat heeft te maken met ons bewustzijn, met de aanscherping van onze zintuigen, de aanscherping van ons denken, het exact bepalen van maat en getal, het lichtje, vaak zwakke lichtje, dat ons bijstaat in onze vaak zo moeizame en verwarrende tocht door dit aardse leven. Zo vertelt Jung in de *Herinneringen* over zijn droom over het Brockengespenst, in de tijd dat hij naar het gymnasium in Basel ging.

“Het is nacht, hij is in een onbekende omgeving, en probeert tegen een geweldige stormwind op te tornen. Er hangt een dichte mist. Jung heeft een lichtje bij zich, dat hij met beide handen moet beschermen. Alles hangt ervan af of hij het lichtje brandend kan houden. Dan voelt hij dat hij door iets achtervolgd wordt. Hij kijkt om, en ziet een reusachtige zwarte gestalte. Ondanks zijn schrik weet hij dat hij door moet gaan, als het lichtje maar blijft branden, daar hangt alles van af. Hij wordt wakker, en weet; dat was het Brockengespenst, de schaduw van hemzelf, geprojecteerd op de mist. Het lichtje is zijn bewustzijn, het enige licht wat hij heeft, zijn eigen inzicht , de enige en grootste schat.”

Alles daarom heen is oneindig groots, overweldigend, ook van een overweldigende schoonheid of angstaanjagendheid, maar, zo zegt Jung, we moeten vasthouden aan het ik-bewustzijn. De wetenschap, dat wil zeggen in beste zin een zo grondig mogelijke bewuste kennis van de werkelijkheid om ons heen, helpt dat ik-bewustzijn te ondersteunen.

Nog een andere droom van Jung, een kinderdroom, het soort droom zoals hij in zijn seminars over *Kinderträume* zegt, al het programma voor een heel leven bevat. De droom over de onderaardse fallus, Jung is dan drie of vier jaar oud.

“Het begint heel gewoon, een wei in de buurt van de pastorie. Maar in die wei is een rechthoekig gat gemetseld, dat hij nog niet eerder heeft gezien. Hij loopt erheen, ziet dat er een trap naar beneden is. Nieuwsgierig, maar ook bang, loopt hij naar beneden, en ziet daar een ronde poort, die met een schitterend groen gordijn is afgesloten. Daarachter blijkt een prachtige gouden troon te staan, met daarop een reusachtig voorwerp, vier tot vijf meter hoog, met een doorsnee van minstens een halve meter. Het is een levend ding van huid en vlees, met een kegelvormige top. Bovenop zit één enkel oog. Daaromheen is het licht, ook de ruimte zelf is licht, hoewel er geen vensters zijn. Jung heeft het gevoel dat het ding elk

moment naar hem toe kan komen, hij staat verlamd van schrik en hoort dan de stem van zijn moeder: Ja, kijk maar goed, dat is de menseneter.”

Vooraf dat menseneter veroorzaakt een grote verwarring. Hij weet immers dan al dat mensen dood kunnen gaan, dat ze dan in de grond begraven worden, en dat onze lieve heer hen dan ‘tot zich neemt’. En ook in het avondgebedje dat hij van zijn moeder geleerd heeft, is Christus een soort grote vogel, die zijn vleugels uitspreidt om het kind, ofwel ‘kuikentje’, ‘tot zich te nemen’. Het kuikentje, dat zonder die bescherming, in het gebedje, verslonden zal worden door Satan. Verslinden, menseneter, Jezus die het kuikentje tot zich neemt, evenals Hij dat doet met de doden die in de aarde begraven zijn. De verwarring wordt nog groter, omdat Jung niet precies weet *hoe* zijn moeder het zei: was het ‘*dát* is de menseneter’, dan is dus niet Jezus, maar de fallus de boosdoener. Of was het ‘dat is de *menseneter*’ en in dat geval was Jezus er mee identiek. In ieder geval: deze droom kleurde voor Jung van het begin af aan gevoelsmatig de godsdienst die hij van huis uit mee kreeg, zeg maar reformatorisch, de godsdienst die zo’n grote rol speelde in zijn familie, met zijn vader als dominee, en grootvader en vele ooms van moederszijde eveneens.

Licht in de duisternis

Deze droom heeft zowel invloed op de inhoud van zijn latere wetenschappelijke werk als op zijn beleving van de religie. Zelf zegt hij erover: ‘Door de kinderdroom werd ik in de geheimen van de aarde ingewijd’. De inhoud heeft hem zijn leven lang bezig gehouden. Uiteindelijk begreep hij dat dit betekende dat hij zoveel mogelijk licht in de duisternis moest brengen: het licht van het bewustzijn, in de duisternis van het onbewuste, **Jungs** wetenschappelijk levenswerk.

Tegelijkertijd betekent de droom ook een emotionele klap: de relatie met de belangrijkste vertegenwoordiger van de westerse religie, Christus, was in de gedaante van de ‘Here Jezus’ toch al wat twijfelachtig voor het kind Jung, maar de droom scherpt dat nog aan: Christus wordt voor Jung nooit helemaal werkelijk, zegt hij, want altijd moest hij denken aan de onderaardse tegenspeler, zoals hij zegt, als aan een door mij niet gezochte, verschrikkelijke openbaring.

Het zou wel eens kunnen zijn dat *Antwort auf Hiob*, dat vooral in kerkelijke kringen zo slecht ontvangen werd, uiteindelijk ook **Jungs** antwoord op deze droom is geweest, een antwoord waarmee hij de betekenis van Christus eindelijk een waardige plaats kon geven. Ik kom hier straks op terug.

Eigenlijk zijn we, met deze dromen van Jung, de eerste droom uit zijn puberteit, de laatste uit zijn vroegste jeugd, meteen al bij de kernvraag: waarin is ons innerlijk leven ingebed? En je ziet dan dat meteen al, in de prilste jeugd van Jung, een samenwerking aangeboden wordt tussen het onbewuste, of misschien beter gezegd, het geestelijke gebied, en het bewustzijn. We brengen eenderde van ons leven door in dat andere rijk van de slaap en de droom, af en toe vangen we daar een flard van op, of heel veel flarden bij mensen die er kennelijk gevoel en aanleg voor hebben. Het feit dat zo’n vroegkinderlijke droom al zulke diepzinnige motieven bevat, geeft te denken over de rijkdom en macht van dat andere gebied. Jung, op zijn vijfentachtigste, vraagt zich af: wat sprak destijds in mij? Wie legde het verband tussen boven en beneden, en legde daarmee de basis voor alles wat de hele tweede helft van mijn

leven vervulde met stormen van de diepste hartstocht? Wie verstoorde een onbezorgde, zo onschuldige kindertijd, met een zwaar vermoeden van een uiterst rijp mensenleven?

Persoonlijkheid nummer één en twee

Ook de droom over het Brockengespenst blijkt een vooraankondiging van wat zou volgen. In de autobiografie vertelt hij over zijn persoonlijkheid nummer één en twee. Hij gaat, zo rond zijn vijftiende, nadenken over de relatie tussen het 'ik' en 'God'. In zo'n theologische omgeving is natuurlijk vaak sprake van God, van de Here Jezus, van een 'positief geloof'. 'Geloof', dat vooral, hierover nadenken, dat is iets anders. Hij merkt hoezeer zijn eigen vader eronder lijdt dat zijn geloof niet langer te rijmen is met de steeds oppermachtiger wetenschap. Dat geloven op zich niet toereikend is, integendeel, dat dit stukloopt op het toenemend rationalisme. In de Bijbel en in boeken van zijn vader zoekt hij wat er over God geschreven is. Hij vindt onder andere dat men zich God moet voorstellen naar analogie met het menselijk ik. Dat lijkt hem aanmatigend, zelfs blasfemistisch. En: het 'ik' is voor hem toch al zo moeilijk te begrijpen. Er is de persoonlijkheid nummer één, de schooljongen Jung, met zijn egoïsme, domheid, gemeenheid. En er is persoonlijkheid nummer twee, de innerlijke mens. In nummer twee is hij als in een tempel, buiten ruimte en tijd, in de godwereld, waar het was, ik citeer: *"Alsof de menselijke geest tegelijk met God de schepping aanschouwde."* Daar was hij wat hij eigenlijk was. Dat was een overweldigend vermoeden, een diepste gevoel.

Jung zegt, terugkijkend, dat iets dergelijks zich in ieder mens afspeelt, en dat de religie zich sinds mensenheugenis tot de nummer twee in de mens, tot de innerlijke mens richt. Jung, met zijn eigen innerlijke ervaringen, is een bewust 'wetende'. Ik moet even denken aan dat geruchtmakende BBC interview, met die vraag aan Jung of hij 'gelooft', waarop Jung antwoordt: 'ik weet'.

Dat dat destijds zoveel stof deed opwaaien laat eigenlijk vooral zien hoezeer Jung tijdens zijn leven zijn 'innerlijke mens' verborgen hield. God, voor hem de levende godheid, kende hij immers al vanaf zijn vroegste kindertijd. Het betekent ook, ik zei het al eerder, dat in werk dat tijdens zijn leven werd gepubliceerd, er eigenlijk nooit of nauwelijks sprake is van de overweldigende innerlijke ervaringen die aan dat werk ten grondslag liggen, zoals de student Jung die had, die, 23 jaar oud, in zijn dagboek noteert: "de hemellichamen zijn de tranen die het Al over Lucifers val heeft vergoten".

De tegenstelling tussen nummer één en twee wordt hinderlijk voor de jonge Jung, vooral, omdat voor nummer twee nauwelijks plaats lijkt in deze wereld. Nummer twee moet naar de achtergrond verdwijnen. Dat wordt hem vooral duidelijk na de droom over het Brockengespenst. Want dat is nummer twee ook: een spooksel, zeker als je het leven hier op aarde wil leven volgens de regels die daar nu eenmaal gelden. Dat wil zeggen: dan moet je een vak leren, geld verdienen, voorwaarts gaan. De storm waarin hij gelopen had, dat was de tijd, en je was hier op aarde alleen maar even vrij, je kon alleen maar dan het lichtje brandend houden, als je voorwaarts ging, met alles wat je in je hebt. En vooral ook: je moest een antwoord vinden, en dat zou alleen maar lukken in de driedimensionale wereld buiten. Nummer twee was, zolang je hier op aarde leefde, het geestenrijk, maar nummer één moest hier op aarde 'van stenen brood maken'. De droom markeert de breuk tussen één en twee, maar twee, de innerlijke mens, blijft op de achtergrond, in de ondergrond, een rol spelen.

Beroepskeuze: natuurwetenschap

Intussen gaat het om de vraag hoe hij zijn brood moet verdienen. Theologie, binnen zijn familie een voor de hand liggende keuze, is uitgesloten, vooral, paradoxaal genoeg, omdat Jung de inhoud van religie serieus neemt, en er dus ook over na wil denken. Aan het voorbeeld van zijn eigen vader heeft hij gezien dat het uitgesloten is. Dat heeft nogal rampzalige consequenties, vooral omdat de heersende confessies - in een brief aan theoretisch fysicus Wolfgang Pauli zou hij veel later spreken over 'de giftige invloeden van de christelijke confessies' - steeds meer in botsing komen met de resultaten van de wetenschap. Dat was volgens hem ook de oorzaak van het persoonlijk drama van zijn vader.

Natuurwetenschap, dat moest het zijn. Die zekerheid is de uitkomst van een strijd tussen persoonlijkheid nummer één en nummer twee: nummer één koos natuurwetenschap, nummer twee aarzelde tussen filosofie en archeologie. Twee dromen geven de doorslag. De eerste is over een tocht door een duister woud, waar hij bij een grafheuvel terecht komt. Hij begint te graven, en vindt botten van prehistorische dieren, iets wat hem buitengewoon interesseert. De tweede droom, kort daarna, begint ook weer in een bos. Dit keer komt hij bij een rond meertje, waarin een buitengewoon opmerkelijk rond, veelkleurig dier ligt, een reuzenradiolarie. Ook hier wil hij alles van weten.

Vanaf dat moment staat voor hem vast: hij moet de natuur, de wereld waarin we leven, leren kennen. Natuurwetenschap dus. Maar er is geen geld voor een wetenschappelijke loopbaan in bijvoorbeeld de biologie. Die vraagt om een internationale aanpak, kostbare buitenlandse studiereizen. Uiteindelijk besluit hij tot een compromis: medicijnen, in Basel, net als zijn grootvader Jung.

Ondertussen blijft de vraag: hoe moet je leven met persoonlijkheid nummer twee een rol spelen? Het innerlijke rijk, het rijk waar nummer twee zich thuisvoelt, is immers het rijk dat met de dromen heeft te maken, dromen, die veel intelligenter zijn dan de Jung-van-alledag, zo zegt hij. Het is een veel omvangrijker rijk, waar nr. één slechts een onderdeel van is. Maar: nr. twee is ook een spooksel, dat had de droom van het Brockengespenst immers duidelijk laten zien.

Er blijkt weliswaar een vrij eenvoudige manier te zijn om persoonlijkheid nummer één en twee te laten samenvallen: alcohol. Dat heeft hij ontdekt tijdens een uitstapje dat hij als veertienjarige schooljongen maakte: het bezoek aan een likeurfabriek, waar na een paar proefglasjes zich een overweldigend nieuwe toestand openbaart: hemel en aarde worden één, Jung voelt zich ondergedompeld in een zee van gelukzalige overpeinzingen, alles is één geworden.

Maar, gelukkig voor ons, vindt hij ook een andere oplossing. Na het artsexamen – waarvoor hij als beste slaagt - staat hij voor de keus van specialisatie. Chirurg was eerste keuze, maar ook daar is geen geld voor. Hij krijgt de kans assistent te worden van een topspecialist in de interne geneeskunde. Ogenschijnlijk, en duidelijk voor iedereen, de beste keuze voor hem. Psychiatrie, een nog zeer onderontwikkeld vak in die tijd, heeft beslist niet zijn belangstelling. Dan krijgt hij het leerboek over de psychiatrie van Krafft-Ebing in handen. Die heeft het over psychosen als 'ziekte van de persoon'. Dat is de sleutelzin, hier ligt de oplossing, hier komen de belangstelling van één en twee samen als 'geeinte Zweinatur': een gemeenschappelijk ervaringsterrein van biologische en geestelijke feiten, dat hij overal

gezocht en nergens gevonden heeft. Ik citeer: "...hier was eindelijk de plek waar de botsing van natuur en geest werkelijk plaats vonden".

Terugziend: dat was natuurlijk scherp opgemerkt van Jung. Tegelijkertijd bestond er aan het begin van de twintigste eeuw geen of nauwelijks kennis over de biologische fundamenteën van geestesziekten, dat is pas met de komst van de biologische psychiatrie in de tweede helft van de twintigste eeuw op gang gekomen. Aanvankelijk is er een veelbelovende start om meer greep op de psychische materie te krijgen via 'psychogalvanische experimenten', waarbij hij onder meer, met behulp van associatietesten, emotionele reacties bestudeert aan de hand van een verminderde huidweerstand. **Jungs** inaugurele rede als lector in de psychiatrie aan de Universiteit van Zürich - in 1905, hij is dan dertig jaar - heeft als titel 'Die psychopathologische Bedeutung des Assoziationsexperimentes'. De methode lijkt eerst veelbelovend: hij test hem uit bij aandoeningen als epilepsie, bij psychoses, bij neuroses, gebruikt hem bij forensisch-psychiatrische vragen. De associaties wijzen de weg naar de zogeheten 'emotioneel beladen complexen', maar de methode levert geen ruimer causaal verband op met fysieke feiten. Interessant voor het stellen van een diagnose, maar het leidt niet tot een succesvol behandelconcept.

Wat Jung dan ook vooral gaat bestuderen is de wereld van de geest, zoals die tot uiting komt in dromen, in imaginaties, visioenen, religieuze uitspraken. Maar hij bestudeert dat op de manier van een wetenschapper, op basis van empirie, op basis van de kennistheorie van Kant: geestelijke, psychische feiten verzamelen, die onderzoeken, vergelijken met ander materiaal, met mythen, met, vanaf de jaren twintig, alchemistisch materiaal, met religieuze uitingen. Hij stelt hypothesen op: van het collectieve onbewuste, van de **archetypen**, met altijd het voorbehoud dat er nog meer onderzoek nodig is, dat het maar om 'ledig negative Grenzbegriffe gaat'. Eigenlijk houden deze hypothesen de erkenning van de grenzen van ons kenvermogen in – wat daarbuiten ligt is bijvoorbeeld het zogenaamde niets of de aanvangssingulariteit.

En dan gaat hij maar weer verder met nog meer materiaal verzamelen. Dat materiaal is uiteindelijk afkomstig uit wereld twee, en dat blijft bevreemding wekken. De aard van het materiaal wordt door de buitenwereld immers vaak verward met de methode, die wetenschappelijk blijft, de methode van de natuurwetenschapper die nummer één altijd heeft willen zijn. Toch blijft het vermoeden dat hij een 'esotericus' zou zijn, hem achtervolgen. Begrijpelijk, overigens, want we zijn ook wat betreft waarneming lang niet allemaal gelijk. En wat Jung zelf blijkt te hebben waargenomen - en dat zou voor een breder publiek dus pas na zijn dood blijken met de publicatie van onder meer de *Herinneringen* - in wat ik dan maar de andere wereld zal noemen, blijkt veel meer, en veel indrukwekkender, en ook van een, voor hem, veel hoger werkelijkheidsgehalte, dan waartoe de meesten van ons in staat zullen zijn.

Intermezzo 2: nummer één en twee in 'Das Rote Buch'

Kort nadat ik een lezing voor de IVAP hield, waarop deze tekst gebaseerd is (10 november 2007) kreeg ik een boek in handen waarvan ik de tekst al grotendeels kende: Aniela Jaffé's 'Jung's Last Years' (1984). Dat was al eerder in het Duits verschenen als *Aus Leben und Werkstatt von C.G. Jung* (in het Nederlands vertaald als *Jung over Parapsychologie en Alchemie*, 1969), maar aan de Engelse versie bleek een nieuw hoofdstuk te zijn toegevoegd dat ik nog niet kende: 'The Creative Phases in Jung's Life'. De tekst daarvan was oorspronkelijk, als artikel, verschenen in het *Eranos Yearbook*, 1971. Hierin haalt Aniela

Jaffé voor het eerst teksten aan uit het *Rote Buch*. Ze zegt dat publicatie van dit boek, dat iets van 600 getypte vellen omvat, verboden was, omdat het te persoonlijk zou zijn. Maar Jung had haar - zijn naaste medewerkster tijdens zijn laatste jaren - er een kopie van gegeven om te gebruiken als zijzelf dat nodig achtte. Dit was het juiste moment, bij haar beschrijving van **Jungs** creatieve ontwikkeling, om dat te doen: ze gebruikt een paar citaten uit het *Rote Buch* ter illustratie van haar verhaal over **Jungs** creatieve fases. De eerste tekst uit het *Rote Buch* die ze aanhaalt, sluit aan bij **Jungs** beschrijving van zijn persoonlijkheid nr. één en twee in de *Erinnerungen*.

Deze tekst (door mij vertaald) introduceert Jaffé als volgt: “Het manuscript [van het *Rote Buch*] begint met het tegenover elkaar plaatsen van een ‘tijdgeest’ en een geest die

“heerst over diepten van alles in het heden vervuld van menselijke trots en verblind door de arrogante tijdgeest, probeerde ik lange tijd die andere geest verre van me te houden. Maar ik stond er niet bij stil dat de geest der diepten van onheuglijke tijden en van alle tijden die nog komen, een grotere macht bezat dan de tijdgeest, die met de generaties verandert, en die wegwijnt zoals bloemen in de zomer... De geest der diepten nam bezit van mijn begrip, en van al mijn kennis, en plaatste deze in dienst van het onverklaarbare en het paradoxale, of althans, zo moet het de mensen van deze tijd toeschijnen. Hij beroofde me van het vermogen om over iets anders te spreken of te schrijven wat hem niet ten dienste was – het ging erom zin en onzin samen te voegen. ... Toen ik veertig werd had ik alles bereikt dat ik me als kind had gewenst. Ik had roem vergaard, macht, rijkdom, kennis, en het beste menselijke geluk. Toen verdween mijn verlangen om deze goede zaken nog verder te vermeerderen, het verlangen verdween... Ik voelde de geest der diepten, maar ik begreep hem niet.”

De geest van Christus

In dit tweede deel van mijn artikel laat ik zien hoe twee mensen, een natuurwetenschapper en een katholiek priester, vertegenwoordigers bij uitstek van ‘wetenschap’ en ‘religie’, gereageerd hebben op wat mogelijk **Jungs** meest religieuze boek is, *Antwort auf Hiob*, **Jungs** ‘antwoord op het boek Job’, ofwel zijn worsteling met de engel. Of, misschien nog beter: met het beeld van Christus, of met de levende geest van Christus. Dit boek is binnen onze vereniging al herhaaldelijk, en terecht, uitvoerig aan de orde geweest. Ik vat samen. Jung schreef het toen hij bijna tachtig was. Het gaat over de menswording van God, en vooral ook: hoe, en waarom, deze zich gedwongen voelt een transformatie te ondergaan van een nogal primitieve schepper- en oorlogsgod, in de god van de liefde. Jung volgt de draad van het verhaal vanuit de beschikbare literatuur, en dan niet alleen de Bijbel, maar ook bijvoorbeeld apocriefe boeken. Hij denkt na over paradoxen, tegenstrijdigheden, en schopt daarmee, als niet-theoloog, tegen allerlei heilige huisjes, zelfs zo, dat zijn vrouw hem smeekt het niet uit te geven, en dat zijn Amerikaanse uitgever dat ook weigert. De negatieve reactie van wijlen Gilles Quispel hebben Joop van Birgelen en ik onlangs beschreven in het IVAP-Jaarboek 2007. Toen *Job* overigens uiteindelijk in de VS op de markt kwam, werd het een bestseller.

Maar er zijn twee mensen die meteen diep getroffen zijn door *Antwort auf Hiob*:

Wolfgang Pauli, de geniale natuurkundige, de dromer uit *Psychologie und Alchemie*, met wie Jung ook zojuist *Naturerklärung und Psyche* had gepubliceerd: Jung over synchroniciteit, Pauli over archetypische motieven in het werk van Kepler.

De tweede is Father Victor White, een katholiek priester die tot **Jungs** intieme vriendenkring is gaan horen. Hij komt zelfs dagen lang in **Jungs** 'toren' in Bollingen logeren. White zou je kunnen zien als een vertegenwoordiger, een officiële vertegenwoordiger zelfs, van het geestelijke rijk.

Beiden zijn duidelijk onder de indruk, maar allebei beperken ze zich tot een onderdeel van de inhoud van *Job*: Pauli tot het probleem van de anima, White tot dat van de *privatio boni* – de katholieke definitie van het kwaad als het 'ontbreken van het goede'. Uiteindelijk zijn ze beiden teleurgesteld over het boek omdat het, zoals uit hun respectievelijke correspondentie met Jung blijkt, hen niet geeft wat zijzelf graag gewent hadden. White is zelfs zo teleurgesteld dat het uiteindelijk het einde van de vriendschap betekent. Onderstaande toelichting is voornamelijk gebaseerd op de correspondentie van zowel White als Pauli met Jung.

Als je de reacties van White en Pauli naast elkaar legt, dan lijkt het erop dat ze de kern van *Antwort auf Hiob* allebei gemist hebben. Waar gaat het om? Uiteindelijk om de vernieuwing van het godsbeeld. Jung laat zien aan de hand van Bijbelteksten en van teksten daarom heen, hoe de almachtige, en dus niet op zichzelf bezinnende, oorlogsgod Jahwe achterblijft wat betreft bewustzijn bij zijn 'trouwe knecht' Job. Hij laat Job, op influistering van Satan nota bene, zwaar beproeven, berooft hem van alles, tot en met zijn gezondheid, om te beproeven of hij, Job, hem dan nog trouw is. Job, de 'nietige worm' in het aangezicht van deze verschrikkelijke almacht, neemt het niet en gaat de discussie aan. Die hij verliest, in eerste instantie. Job ziet in dat zijn tegenstander te groot is voor hem, hij buigt zijn hoofd: 'Ik ben te nietig, wat moet ik antwoorden? Ik leg mijn hand op mijn mond'. Tussen haakjes: die handoplegging is kennelijk nodig, denk ik dan, Job zou natuurlijk liever willen doorredeneren, net als zijn alter ego Sokrates, die zijn grotere bewustheid *wel* moest bekopen met de dood.

Volgens Jung is dit de directe aanleiding tot de menswording van God: Jahwe heeft ingezien dat de mens hem één stap voor is, namelijk op het punt van bewustheid. God moet mens worden. Op de achtergrond speelt hier Sophia een rol, de alwetendheid, de menslievendheid. Sophia die overigens volgens de gnostici een hand heeft gehad bij het min of meer mislukken van de schepping, en die ook afwezig was toen Christus hier op aarde kwam. Maar dit terzijde.

Dit centrale motief van *Antwort auf Hiob* wordt noch door Pauli, noch door White genoemd. Het lijkt alsof ze geen aandacht hebben voor de geest, voor de geestelijke wereld, zoals die in het boek centraal staat. In zijn reacties op Pauli en White wijst Jung daar ook op, dat hen dat ontbreekt. Mogelijk hebben ze daar zelf geen bewust contact mee gehad, ondanks het feit dat Pauli schitterende dromen had, en dat White een behendig debater blijkt wat betreft de katholieke leer. Daarmee is niet gezegd dat beiden niet-spiritueel zouden zijn, of geen geestelijke wereld zouden kennen, maar het lijkt aannemelijk dat ze niet, uit persoonlijke ervaring, de overweldigende godwereld kenden, zoals Jung dat beschrijft in zijn *Herinneringen*, een godwereld waarin uiteindelijk, voor Jung, de figuur van Christus centraal blijkt te staan. Pauli wist overigens ook niet van deze persoonlijke achtergrond van Jung, althans dat blijkt niet uit hun correspondentie. White had dat wel kunnen weten, maar werd zo te zien beperkt door het gezichtsveld hem opgelegd door zijn geloof. Een en ander lijkt bevestigd te worden door hun eerste reacties op het boek. Ten slotte, na een uitvoerige correspondentie, waarbij partijen - Pauli en Jung, White en Jung - niet tot beter begrip komen, reageren ze allebei teleurgesteld, White zelfs verbitterd. Hieronder wat nadere details.

Pauli: 'Beschouwingen van een ongelovige'

Wolfgang Pauli denkt eerst diep over *Antwort auf Hiob* na, wel een half jaar lang, en schrijft Jung dan een buitengewoon lange brief, eerder een heel artikel, dat hij als werktitel geeft: '*Beschouwingen van een ongelovige over **psychologie** religie en uw Antwoord op Job*'.

Pauli's peetvader, dat is in dit verband interessant om te weten, was Ernst Mach, de vertegenwoordiger bij uitstek van het logisch positivisme. Alles wat niet door de vijf zintuigen vastgesteld en geverifieerd kon worden was onzin. De klassieke filosofische vraagstukken waren 'pseudo-problemen'. Het ontwerpen van bredere modellen in de natuurkunde was onzin. Het geestelijk rijk werd voor niet-bestaand verklaard. Mach heeft een zeer grote invloed gehad op het denken van de bèta-wetenschappers van zijn tijd en die daarna. Het is ook in dat verband boeiend dat Pauli, eerst als patiënt, juist bij Jung terecht kwam, bij als het ware een tegenpool van Mach. In zijn zeer uitvoerige brieven over *Antwort auf Hiob* - in totaal een stuk of vijf - spreidt Pauli een grote geleerdheid ten toon op gebieden waar Jung zelf heel goed thuis is: filosofie, gnostiek, en argumenteert buitengewoon scherp. Maar steeds, ik zei het al, zonder tot de essentie van *Hiob* te komen. *Antwort auf Hiob* begint immers met Jahwe, gaat vervolgens over op de komst van Christus, en pakt dan, bijna 2000 jaar later, het Maria-dogma van 1950 op: het dogma van Maria's lichamelijke ten hemelopneming. Jung ziet hierin de aankondiging van een nieuwe verandering in het godsbeeld, te vergelijken met die aan het begin van onze jaartelling: eindelijk wordt de vrouwelijke kant van het goddelijke gezien en gewaardeerd. De godin is opgenomen in het hemelse bruidsvertrek, het wachten is op een nieuwe manifestatie van de godheid in een nieuwe, of andere, maar althans voor ons nieuwe gedaante.

Pauli kwalificeert *Antwort auf Hiob* in eerste instantie als wel 'amusante lectuur', maar heeft vervolgens een paar dromen, waarna hij echt geïnteresseerd raakt. Hij gaat het motief van de ten hemelopneming interpreteren in termen van de anima, en wel van de persoonlijke anima. Het goddelijke als reële aanwezigheid, als iets dat je zelf kunt leren kennen in je ziel, valt, althans in zijn reacties op *Hiob* richting Jung, buiten zijn beschouwing. In plaats daarvan verwijt hij Jung te weinig aandacht te hebben voor de fysisch-psychische realiteit. Hij zegt dat Jung een soort koning Midas is, die alles wat hij aanraakt 'psychisch' maakt. In de loop van hun uitvoerige correspondentie stelt hij zelfs voor om de **psychologie** als wetenschap in te lijven bij de fysica. Ondanks al het intellectuele vuurwerk van Pauli, en ondanks **Jungs** pogingen om Pauli te laten zien wat volgens hemzelf de essentie van het boek is, komen ze niet echt nader tot elkaar. Pauli overlijdt in 1958, en heeft kort daarvoor Jung nog een brief van Max Knoll doorgestuurd, destijds hoogleraar elektrotechniek uit Princeton. Pauli had Knoll onder meer gevraagd wie toch Jung diens 'geloof' in Ufo's had 'aangepreft'. Jung reageert, wegens zijn gezondheidstoestand via Aniela Jaffé, enigszins berustend dat ze hem kennelijk voor 'dommer houden' dan hij is.

White: vernietigende kritiek

Met zijn vriend Victor White is de nasleep van *Antwort auf Hiob* zonder meer tragisch. In White had Jung gehoopt eindelijk een deskundig theoloog te vinden, die zowel goed inzicht had in zijn **analytische psychologie** als goed op te hoogte was van allerlei godsdiensthistorische finesses waarmee hijzelf worstelde. Laten we zeggen; een medestander, een echte vriend, in **Jungs** strijd om wat hij ziet als het centrale probleem voor de moderne

mens: welke plaats heeft de religie, heeft God, heeft Christus? Hoe is dat alles te verenigen met moderne wetenschappelijke inzichten?

Het begin is veelbelovend. Ze maken kennis doordat White, een Engelse Dominicaanse priester, Jung een publicatie van zijn hand stuurt over **analytische psychologie**. Als zielzorger gebruikt White **Jungs** inzichten om zijn gelovigen te helpen. Zijn orde geeft hem daartoe ook de ruimte, stuurt hem zelfs naar de Verenigde Staten voor lezingen aan universiteiten en voor televisieoptredens. White heeft kennelijk veel succes met zijn conjunctie van Jung en de kerk. In de brieven van Jung aan White zie je het enthousiasme van Jung, en ook, hoe veel dichter hij persoonlijk staat bij White dan bij Pauli, ondanks een leeftijdsverschil van zo'n dertig jaar. Dan verschijnt in 1952 *Antwort auf Hiob*. White's eerste reactie is zeer enthousiast: 'Het is het meest opwindende en ontroerende boek dat ik sinds jaren heb gelezen, en het roept op de een of andere manier een geweldige band tussen ons op, een grote sympathie...'

Maar al gauw wordt hij terughoudender. Hij moet weer naar Amerika voor een lezingentournee, en schrijft dan, eind '54, aan Jung dat hij blij is dat *Antwort auf Hiob* nog niet in de Verenigde Staten verschenen is, want dat zou zijn, Whites werk, om - nota bene ! - **Jungs** ideeën aan de Amerikanen duidelijk te maken sterk bemoeilijken. Maar '55 publiceert White een vernietigende kritiek over *Hiob* in een theologisch wetenschappelijk blad, zonder Jung daarvan van te voren op de hoogte te stellen. In een brief schrijft White vervolgens aan Jung dat hij in *Job* ongeremd zijn eigen schaduw heeft laten zien, zijn zwartgallige schaduw. Dat is de doodsteek voor de vriendschap. Jung reageert als volgt: dat het een onrechtvaardige uitspraak is, en dat White dat weet. White wordt niet meer uitgenodigd in Bollingen. Jung vraagt hem nog wel bij hem thuis in Küsnacht langs te komen als White een lezing moet houden voor het Jung Instituut in Zürich, maar White ontloopt verdere persoonlijke confrontaties. Nog wel het Instituut, niet langer Jung zelf.

De geestelijke werkelijkheid van Christus

Dit alles overziend levert het op persoonlijk vlak een nogal treurig resultaat op. Echt begrip voor *Antwort auf Hiob* is moeilijk te vinden, zelfs niet bij de twee mensen die hem zo na stonden. Ook elders valt het niet mee, zoals uit **Jungs Briefe** uit die tijd blijkt.

Maar de winst van *Hiob* ligt op een ander vlak. Het is een geïnspireerd boek. Ik las het zelf toen ik een jaar of vijfentwintig was, toen ik het vertaalde was ik vijfendertig, en toen was het even helemaal op. Het is een boek dat ook veel van de lezer vraagt. Pas een jaar of tien geleden, begon ik er weer eens aan. Toen viel me op hoe prachtig het geschreven is, hoe mooi de compositie, als een sonnet, of als een fuga. Jung, die het vrijwel nergens over muziek heeft, zegt er zelf over, in een brief aan Henri Corbin: 'Het boek 'viel me in' tijdens een ziekte (...) de grote muziek van een Bach of van een Händel begeleidde het. Ik ben geen auditief type. Ik heb dus niets daadwerkelijk gehoord, maar ik had het gevoel een grote symfonie of beter nog een concert bij te wonen.'

Ik denk dat hij in *Job* voor het eerst persoonlijkheid nummer twee heeft kunnen laten zien, gegoten in het vat van de inmiddels zeer ontwikkelde wetenschappelijke persoonlijkheid nummer één, die zijn weg in de wereld gezocht en gevonden had. Met *Job* vindt hij de toegang, ik denk voor het eerst, tot Christus, tot de geestelijke realiteit van Christus. De Christus, waar hij als kleine jongen bang voor was, die hem vreemd bleef, tot wie hij geen

toegang kreeg, ondanks al het gepreek van zijn familie. Eind jaren veertig krijgt hij het gevoel dat Christus, niet de mens Jezus, maar het goddelijke wezen, zijn geheime doel is. Hij schrijft eerst *Aion*, de geschiedenis, ook, of juist, de symbolische geschiedenis van 2000 jaar christendom, dat hem het basismateriaal voor *Antwort auf Hiob* levert. Na *Hiob* kan hij zich aan *Mysterium Coniunctionis* zetten, het magnum opus, de kroon op het werk. Op de achtergrond staat de komende conjunctie, de ten hemel opneming van de godin, van Maria – ofwel Sophia – die haar plaats naast de godheid, naast Christus, inneemt.

Kant, aan wiens filosofie Jung veel te danken had, schrijft over “de sterrenhemel boven ons, de morele wet in ons”. Allebei, sterrenhemel, morele wet, groots, ‘grossartig’. Jung, in een brief aan White, geeft het volgende beeld: uit een droom winter 1946. “*Een stralende ster boven, en, in een vijver beneden, de weerkaatsing*. De makrokosmische Christus, het *lumen de lumine*, die weerspiegeld wordt in de kleine mensenziel. Klein, maar dat is juist het enige licht dat we hebben, het lichtje uit de droom over het Brockengespenst, het lichtje van het bewustzijn dat we moeten beschermen.”

Jung zelf doet hier nog een stap verder – ik citeer - : “De droom gaf me grote troost. Ik ben niet langer een zwarte en eindeloze zee van ellende en lijden, maar een deel daarvan een in goddelijk vat”.

Het vat van de transformatie. Op die manier maakt de mens deel uit van het goddelijke drama, en met het lichtje van het bewustzijn kunnen we daar iets van waarnemen, en vooral ook: iets aan bijdragen. Dat is misschien wel de belangrijkste les die Jung ons heeft nagelaten.

Noten

1. Met dank aan Lolke Pepplinkhuizen.
2. Het blijkt niet zonder meer uit de versie van het boek dat ik heb geraadpleegd, of Aniela Jaffé dit gedeelte oorspronkelijk in het Duits of Engels heeft geschreven (Jaffé, A. *Jung's Last Years and other Essays*)
3. Ik vermoed dat – als het om een vertaling uit het Duits gaat – Jung hier het woord ‘Zeitgeist’ heeft gebruikt, het Engels geeft hier ‘spirit of the times’. Zeitgeist lijkt me, ook gezien de manier waarop Jung dit begrip in zijn werk gebruikte, het meest passend.

Bibliografie

- J.H. Birgelen (2007). *Het heldert met de tijd*. Uitgegeven in eigen beheer: Kobstederstraat 54, 7103ZT Winterswijk.
- R.P. Feynman (2000). *The Pleasure of finding Things out*. London etc: Penguin Books.
- A. Jaffé (1984). *Jung's Last Years and Other Essays*. Dalas:Spring Publications.
- C.G. Jung (1973). *Antwort auf Hiob*. In: Gesammelte Werke 11, 2. Auflage.Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag.
- C.G. Jung (1976). *Briefe, zweiter Band 1946-1955*. Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag.
- C.G. Jung (1971). *Erinnerungen Träume Gedanken*. Aufgezeichnet und herausgegeben von Aniela Jaffé. Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag.
- C.A. Meier (herausg.) (1992). *Wolfgang Pauli und C.G. Jung, ein Briefwechsel 1932-1958*. Berlin etc: Springer-Verlag.

- M. Toonder (1992). *Vroeger was de aarde plat; autobiografie 1912-1939*. Amsterdam: uitgeverij de Bezige Bij.